

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

УДК 94(477.44)"182/185"

О.В. Барвінок

ДІЯЛЬНІСТЬ ДВОРЯНСЬКИХ ЗІБРАНЬ НА ПОДІЛЛІ У ДРУГІЙ ТРЕТИНІ ХІХ СТ.

***Анотація:** Розглядається діяльність дворянських депутатських зібрань на Поділлі у період між двома польськими повстаннями. Аргументовано актуальність дослідження функціонування дворянських корпорацій як органу місцевого самоврядування. Визначено, що головним їх завданням залишалася боротьба за відновлення свого незаперечного права здійснювати вплив на формування органів влади повітового та губернського рівнів шляхом виборності чиновників. Прерогативою була консолідація шляхетсько-дворянського стану для захисту власних інтересів, які постійно обмежувалися російським самодержавством. Зроблено висновки щодо основних напрямів функціонування системи дворянського самоврядування у Подільській губернії у другій третині ХІХ ст.*

***Ключові слова:** Подільська губернія, шляхта, дворянство, дворянське депутатське зібрання, предводитель дворянства, самоврядування, вибори.*

Дослідженню історії формування та становлення дворянського стану в Україні, як привілейованої верстви населення, присвячено чимало праць [2]. Особливо актуальним є висвітлення діяльності таких специфічних станових самоврядних установ, як дворянські депутатські зібрання, що мали свої регіональні особливості функціонування на інкорпорованих Російською імперією українських землях [3]. Актуалізує наше дослідження той факт, що, попри, здавалося б достатній спектр досліджень у даному руслі історичної науки, діяльність дворянських зібрань у ХІХ ст., зокрема на Поділлі, потребує додаткових і ретельних наукових пошуків. Крім того, ми виходимо із нагальних проблем, пов'язаних із наявністю та збереженістю архівних пам'яток стосовно дворянського самоврядування у Подільській губернії (маємо на увазі велику трагедію 2003 р. в архіві Кам'янця-Подільського, коли безповоротно загинув цілий пласт історично важливих документів).

У другій третині ХІХ ст. Подільське дворянське зібрання, як основний орган дворянського самоврядування, на основі напрацьованої законодавчої бази, мало чітко сформоване коло своїх повноважень. Процедура проведення дворянських зібрань не змінювалась, сценарій складали губернський та повітові предводители дворянства, затверджував генерал-губернатор. За складанням присяги усіма дворянами починалось обговорення проблем станового характеру, потім безпосередньо обиралися державні чиновники та станові урядовці [16, арк.34].

Польське повстання 1830 – 1831 рр. внесло деякий резонанс у хід звичного ритму дворянських зібрань у правобережних губерніях. Так, у Подільській та сусідніх Київській та Волинській губерніях зібрання перенесено на один місяць [15]. Причиною зміни дати засідання дворянського зібрання стала непередбачена неготовність дворян до виборів, які повинні були вже проходити за положеннями Маніфесту про дворянські зібрання та вибори [10].

Листопадове повстання 1830 – 1831 рр. стало причиною того, що на Правобережжі розпочався процес змін законодавчої основи та соціоетнічного складу дворянських інституцій. Так, зібрання 1832 р. ознаменувалось гостротою вирішення питання про виборче право та участь безпосередньо у зібранні дворян, яких відсторонено за причетність до повстання 1830 – 1831 рр. [14, с.215]. Допущення дворян-учасників повстання до участі у засіданні та виборах дворянства узгоджувалось з губернським предводителем дворянства. Списки дворян-учасників і дворян, які перебували під поліцейським наглядом, ретельно і щорічно перевірялися, оскільки верховна влада з обережністю ставилася до «неблагонадійних» місцевих дворян [15]. Крім кадрових питань на зібранні 1832 р.

обговорювалися останні укази щодо дворянства Правобережжя, їх привілеїв, корпоративних прав та повноважень, які змінювалися внаслідок Листопадового повстання. Волинське зібрання було налаштоване опозиційніше до влади, натомість Подільське та Київське не бажали конфліктувати із російською владою. Вони надіслали до Петербургу депутатів із вдячністю за «даровані дворянам права та привілеї». Врешті і Волинське дворянське зібрання вчинило так само [15]. Звернення генерал-губернатора від імені трьох губернських предводителів дворянства про збереження гарантованих Дворянською грамотою прав не мало позитивного для них завершення [32, с.30]. При розгляді діяльності Подільського дворянського зібрання варто звернути увагу на суто людський фактор, а саме поведінку дворян під час засідань. За цим прискіпливо стежила місцева влада. Присутність генерал-губернатора, його особисте інформування імператора про хід подібних суперечок, які дуже нагадували колишні, але не забуті сеймики. У звіті Подільського губернатора про стан губернії за 1844 р. зазначено, що в губернії дворянські вибори пройшли порівняно із минулорічними спокійно [19].

Крім виборної, ще однією основною функцією органів дворянського самоврядування стала діяльність депутатського зібрання щодо захисту станових інтересів представників привілейованого стану. Зокрема, виданий у жовтні 1831 р. закон про шляхту західних губерній позбавляв усіх дворянських прав тих шляхтичів, які визнані депутатським зібранням, але Герольдією не затверджені. Не дивлячись на таку заборону, у західних губерніях навпаки стрімко зростала кількість представників вищого суспільного стану [5, с.40]. Свідoctва про приналежність до дворянства, попри обмеження у цьому напрямку діяльності, зібрання все ж видавали [23; 5, с.389].

Реакція та занепокоєння Подільського дворянського зібрання щодо створення навесні 1836 р. губернської ревізійної комісії для перевірки дій депутатського зібрання була схожа із реакцією і навіть протестом зібрань сусідніх губерній. Дворяни Подільської губернії звернулися до генерал-губернатора із деякими претензіями на незаконність створення комісії. Зокрема йшлося про можливі ускладнення для привілейованого стану при бажанні їх вступу на військову або цивільну службу, оскільки специфіка доказів їхнього шляхетного походження взагалі позбавить їх дворянських прав [18, арк.12-30]. Самодержавна влада дозволила створити у кожній із трьох правобережних губерній такі комісії, що складатимуться із членів дворянських зібрань. У справі дворянського та депутатського зібрань почав втручатися генерал-губернатор Д. Г. Бібіков, вказуючи на недостатню ефективність роботи (за місяць розглядали 25 справ, а вимагав він 150). Причину депутати вказували – складність роботи з архівами. Складені списки дворян для їх відправлення до комісії Подільська та Київська губернії подавали вчасно, на відміну від Волинської, де зібрання ігнорувало накази місцевої влади, а комісія після багатьох зауважень про недоліки і зловживання взагалі припинила діяльність на півроку. Уряд залишився невдоволеним роботою губернських комісій, вказував на повільну і незначну «чистку» дворянства [1, с.144]. Тобто процес декласації шляхти протікав не зовсім за задумом самодержавної влади, оскільки налаштовані пропольськи дворяни намагалися якимось вберегти свою гідність і привілеї. Зокрема, свідчення 12-ти шляхетних осіб, як доказ на дворянство, не було вже таким важливим, тому, виходячи зі складності збору необхідних паперів, шляхтичі просили продовжити термін подачі документів [11].

Такий рішучий опір з боку дворянства і незадовільна робота губернських комісій, в тому числі і Подільської, зумовила заснування у Києві 1840 р. Центральної ревізійної комісії для розгляду дій депутатських зібрань Київської, Волинської та Подільської губерній [7, с.36]. Дворянство західних губерній могло розраховувати на порозуміння із російською владою лише у випадку засвідчення їй своєї відданості російському престолу. У 1848 р. Микола I просив у правобережного дворянства навести лад у повітах, на що усі повітові предводителі дали згоду, переконуючи імператора у своїй абсолютній вірнопідданості. Таким чином, правобережне дворянство в обмін на непорушність власних прав та привілеїв повинне було забезпечувати стабільність у своєму регіоні [23, арк.26].

Дворянське зібрання Подільської губернії турбували питання соціального, релігійного та господарського характеру. На одному із засідань йшлося про полегшення умов вступу на службу військову чи цивільну молодих дворян, що не служили раніше, обрання дворян на посади попечителів сільських запасних магазинів та засідателів земських судів. Прохання дозволити молодим дворянам, які вступають на російську службу подавати документи про дворянське походження без розгляду Герольдії, а лише засвідченими депутатськими зібраннями, не були задоволені оскільки усі звернення суперечили самодержавній політиці [2, арк.3]. Звернення дворян до імператора були такого змісту: про повернення їм повноважень (прохання політичного та економічного змісту); дозвіл обирати суддів та засідателів повітових судів, які призначалися урядом на той час; допускати до виборів дворян, що мали три роки службового стажу; про викладання польської мови у навчальних закладах; економічні – питання про формування дворянського комітету з питань селянських податків, про компенсацію тим дворянам, з чийх володінь виселені євреї, про дозвіл губернському предводителю розпоряджатися запасними сільськими магазинами, про внесення до кошторису земських повинностей пункту про ремонт мостів та гребель у південних повітах. Назрілою проблемою стало питання призначення жалування з коштів земських зборів не тільки суддям і засідателям від корони, а й обранцям від дворянства. На дворянському зібранні 1860 р. обговорювалась не вигідна для дворян акцизна система [21, арк.24]. Продовження дворянам права продажу алкогольних напоїв на території викуплених селянами земель стало актуальним в обговореннях на дворянських зібраннях повітового і губернського рівнів. З часом Міністерство внутрішніх справ дозволило дворянам ще на 12 років користуватися цим правом [22, арк.210].

Російська адміністрація враховувала бажання і пропозиції місцевих дворян, коли вони збігалися з державними інтересами. Зокрема, до уваги взято проблему сприяння у забезпеченні покірності селянства [8, с.24-25]. Починаючи із 1857 р. у дворянських колах обговорювалось питання підготовки проекту звільнення селян від кріпацтва [29, с.37-38]. Участь і роль Подільського губернського дворянського комітету у підготовці селянської реформи 1861 р. відображена у мемуарах відомого у Південно-Західному краї громадського діяча Т. Бобровського. Він був активним учасником громадського життя польських поміщиків даного регіону і брав участь в обговоренні селянської реформи. Саме у другому томі спогадів автор більше торкається селянської теми, адже польське поміщицьке середовище надіялось на очікувані від нової влади реформи, які вирішили б селянське питання, а відтак – зміцнили позиції польської меншини. Поляки ці зміни вбачали у повній автономії Королівства Польського та адміністративному приєднанні до нього правобережних губерній – Київської, Волинської та Подільської. Тому мемуарист так детально описує роль польських поміщиків у підготовці селянської реформи, а 1858-й і 1861 роки називає «кульмінаційним пунктом розбудженого життя» Південно-Західного краю, «активного заняття публічними справами і впливів, яких будь-коли від поділів польська шляхта мала» [32, с.62]. Т. Бобровський наголошував, що поляки відігравали неабияку роль у піднятті селянського питання на державному рівні. Так, зокрема шляхта Подільської губернії 1858 р. у своїх адресах до імператора «засвідчила прагнення зайнятися поліпшенням побуту селян». У цьому ж році імператор видав рескрипт про створення у кожній губернії поміщицьких комітетів з підготовки селянської реформи – «Дворянські комітети для поліпшення побуту поміщицьких селян». У червні 1858 р. комітети зібралися в губернських містах Києві, Кам'янці-Подільському і Житомирі. У вересні, після кількох місяців підготовчих робіт, розпочалося безпосереднє обговорення майбутньої селянської реформи [32, с.101-105].

Не можна не відмітити описаної мемуаристом іншої громадської роботи польської шляхти, пробудженої власне селянським питанням. При повітових маршалках шляхти того часу утворилися повітові ради з кількох осіб та скликані ними мирові суди, що розглядали майнові родинні справи, спірні питання між землевласниками та селянами. Він критикував органи, які мали забезпечувати проведення реформи на місцях, зокрема з'їзди мирових посередників, губернські у селянських справах присутствія. Проте Т. Бобровський відмітив

спроби польської шляхти при підтримці російських поміщиків у 1860 – 1861 рр. заснувати для Київської, Подільської і Волинської губерній Сільськогосподарське товариство західних губерній. За приклад взяте Варшавське сільськогосподарське товариство і Земське кредитне товариство. Однак ці прагнення не були реалізовані у зв'язку із Січевим повстанням 1863 – 1864 рр., після якого шляхетське самоврядування на Правобережжі взагалі скасовувалося [332, с.356-374]. Період реакції уряду після повстання 1864 р. для поляків правобережних губерній відзначився майже повним їх відстороненням від державної служби та обмеженням громадської діяльності [4, с.234-235]. Таким чином, з огляду на незворотні майнові втрати у зв'язку з майбутньою реформою, все дворянство Російської імперії чекало на неї з острахом і недовірою. Більшість же польських поміщиків розраховували на компенсацію у вигляді деяких політичних прав, розуміючи необхідність звільнення селян із землею та певними матеріальними жертвами з боку землевласників. Тому, остаточно вплив представників Подільської губернії, як і інших правобережних губерній, на розробку проекту просто був мізерним. Адже, як вважали більшість делегатів комісії, прищепити великоросійський мир (тобто, общинне володіння і розпорядження землею) у Південно-Західному краї було неможливо, як і пристосувати певні засади до регіону з усталеними ментальними традиціями.

Одним із напрямків діяльності органів дворянського самоврядування стала організація дворянської каси. При чому, лише дворянське зібрання мало прерогативу введення додаткових грошових внесків на певні потреби, а предводителі дворянства такої компетенції не мали. Після повстання 1830 р. за даною ділянкою функціонування зібрань самодержавна влада почала вести особливий контроль, заборонивши брати без дозволу генерал-губернатора кошти у дворян на будь-які потреби зібрання. Місцева адміністрація вимагала від зібрання обов'язкового щорічного звіту про надходження та використання дворянських коштів [12]. Важливо, що матеріальна винагорода призначалася чиновникам поліцейського відомства окремих повітів за рахунок коштів, які збирали дворяни із негласно встановлених на зібранні сум, що сплачувалися заможними дворянами обраним зібранням справникам. Завдяки цим чиновникам дворяни лобювали свої інтереси, тому такі дії місцевого дворянства можна розцінювати як підкуп, оскільки вони самі до 1831 р. обирали засідателів і справників судів. Однак після Листопадового повстання ці чиновники призначалися від уряду [9].

Офіційно кошти із дворянської каси витрачались на благодійну діяльність зібрання та на допомогу в організації навчальних закладів. Добровільними стали пожертви дворянства трьох губерній по 5 коп. з кожної ревізської душі на утримання кадетського корпусу у Києві [24, арк.33]. Цей збір діяв понад 20 років. Відомим меценатом на Поділлі був Болеслав Потоцький, який неодноразово обирався дворянами на посаду попечителя закладів освіти на Поділлі [2]. Міністерство внутрішніх справ у 1858 р. звернулося до дворянських зібрань трьох правобережних губерній з проханням долучитися до організації жіночих шкіл, тому дворяни почали збирати кошти на іменні стипендії у жіночих гімназіях Кам'янця-Подільського та Житомира [20, арк.32].

Дворянське зібрання Подільської та Волинської губернії здійснювали активну підтримку під час Кримської (Східної) війни 1853 – 1856 рр. Подільські дворяни збрали на військові потреби суму близько 20 тис. руб. [6, с.10]. Крім грошей, дворянство надавало припаси, підводи для війська, облаштування шпиталів, поставляли рекрутів, за що у 1856 р. отримали подяку від генерал-губернатора [26, арк.2-4]. Крім того, Подільське і Київське дворянські зібрання, а за ними і Волинське, збирали кошти на допомогу учасникам повстання та малозабезпеченим студентам університету Св. Володимира у Києві. Перш ніж розпочати збір коштів, губернський предводитель збирав повітових предводителів для узгодження з ними такої діяльності. Він міг розпоряджатися частиною зібраної суми, але з дозволу місцевої адміністрації. За надходженням та витратами зібраних коштів слідував спеціальний дворянський комітет, організований із губернського та повітових предводителів, совісного судді, почесного попечителя і засідателя цивільної палати. Процес активного збору пожертв

дворянами співпав із початком антиросійських маніфестацій правобережного дворянства, тому у лютому 1861 р. генерал-губернатор Васильчиков І. І. заборонив дворянам збирати будь-які кошти [32, с.29]. Вже після Січневого повстання корпоративне право дворянства збирати, зберігати та використовувати кошти дворянської каси підпадало під контроль російської влади як і у великоросійських губерніях. Рішучими кроками правобережного дворянства в антиросійському протистоянні став з'їзд дворян Київської, Подільської, Волинської губерній у травні 1861 р. в Житомирі, на якому обговорювалося питання можливості приєднання територій цих губерній до Царства Польського [30, с.96]. Генерал-губернатор закликав дворянство втриматися від антиурядових заяв [28, с.216]. Проте Подільське та Мінське зібрання звернулися до імператора Олександра II з вимогами введення польської мови у місцевому судочинстві та приєднання західних губерній до Царства Польського [1, с.97-98]. Такі прохання не могли не викликати різкої реакції вищої влади, тому ініціатори звернень отримали найсуворіші покарання [30, с. 97].

Упродовж другої третини XIX ст., періоду між польськими повстаннями, на зібраннях дворяни продовжували обговорювати релігійні та мовні питання, питання відстрочки термінів для пошуку доказів шляхетного походження однодворцям і недавно записаним до податного стану [27, с.117]. Постійною була увага зібрань до економічних інтересів дворян, прискорення генерального розмежування земель, облаштування шляхів, протипожежні заходи, створення страхового товариства, запровадження в губернії гласних судів та судів присяжних, надання місцевим дворянам загальних прав щодо виборів, тобто можливості вибору судових та поліцейських чиновників. Проте усі прохання станових органів самоврядування так і не були виконані російською адміністрацією та органами вищої влади [25, арк.12]. Ефективність роботи Подільського дворянського депутатського зібрання залежала від організації побуту, умов праці та зберігання документів. Тобто проблема власного приміщення, яка неодноразово обговорювалася на зібраннях (але до кінця XIX ст. не була вирішена), так чи інакше впливала на рух справ дворянського самоврядування [3, арк.6].

Отже, внаслідок Листопадового повстання 1830 – 1831 рр. імперська політика на Правобережжі розпочала процес змін законодавчої основи та соціоетнічного складу дворянських інституцій. Подільське дворянське зібрання попри усі обмеження з боку російського самодержавства намагалось консолідувати свій стан для захисту власних інтересів – економічних, станових, культурних, освітніх. Головним завданням корпоративних дворянських інституцій залишалася боротьба за відстоювання свого незаперечного права здійснювати вплив на формування влади повітового та губернського рівнів шляхом виборності чиновників. Проте, поза їх увагою не були проблеми місцевого та державного значення, що доведено зокрема благодійною діяльністю дворянського зібрання.

Барвинок О. В. Деятельность дворянских собраний на Подолье во второй трети XIX в.

Аннотация: Рассматривается деятельность дворянских депутатских собраний на Подолье в период между двумя польскими восстаниями. Аргументирована актуальность исследования функционирования дворянских корпораций как органа местного самоуправления. Определено, что главным их заданием оставалась борьба за возобновление своего неопровержимого права осуществлять влияние на формирование органов власти уездного и губернського уровней путем выборности чиновников. Прерогативой была консолидация благородно-дворянского состояния для защиты собственных интересов, которые постоянно ограничивались русским самодержавием. Сделаны выводы относительно основных направлений функционирования системы дворянского самоуправления в Подольской губернии во второй трети XIX в.

Ключевые слова: Подольская губерния, шляхта, дворянство, дворянское депутатское собрание, предводитель дворянства, самоуправление, выборы.

Barvinok O. V. Activity of nobiliary collections on Podillya province in in second third of the XIX century.

Abstract: Activity of nobiliary deputy collections is examined on Podillya province in a period between two Polish revolts. Actuality of research of functioning of nobiliary corporations is argued of local self-government. Certainly, that their main task was emainedby a fight for proceeding in their refotable right to carry out influence on forming of government bodies district and province levels by electiveness of officials. A prerogative was consolidation of the nobly-nobiliary state fordefence of own interests that was constantly limited to Russian autocracy. Drawn conclusion relatively basic directions of functioning of the system of nobiliary self-government in the Podolsk province in the second third of the XIX century.

Keywords: the Podolsk province, gentry, nobility, nobiliary deputy collection, leader of the nobility, self-government, elections.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баженов Л. В. Репресії царизму проти польського населення Правобережної України 30-40 рр. XIX ст. / Л. В. Баженов // Українське слов'янознавство. – 1972. – Вип.6. – С. 141-146.

2. Барвінок О. В. Меценатська та добродійна діяльність Болеслава Потоцького на Поділлі / О. В. Барвінок, І. І. Кривошея // Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя: збірник наукових праць. – Умань: ПП Жовтий О.О., 2012. – С.429-433.

3. Бармак М. В. Державна служба в Російській імперії: правові основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців (XVIII – перша половина XIX ст.) / М. В. Бармак. – Монографія. – Тернопіль: Видавництво Астон, 2006. – 288 с.; Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні. 1793 – 1830 рр. / Д. Бовуа. – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с.; Евреинов Г. А. Прошлое и настоящее значение русского дворянства. – СПб., 1898. – 103 с.; Западные окраины Российской империи: [научн. ред. М. Долбилов, А. Миллер]. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 608 с.; Чернецький Є. Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII – початок XX ст.). Джерела, структура стану, роди / Є. Чернецький. – Біла Церква: Вид. О. В. Пишонківський, 2007. – 176 с.; Яблочков М. История дворянского сословия в России / М. Яблочков. – СПб., 1876. – 679 с.

4. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / М. В. Бармак. – Тернопіль: Видавництво Астон, 2007. – 512 с.; Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863) / Д. Бовуа. – К.: Інтел, 1996. – 416 с.; Ерошкин Н. П. Местные государственные учреждения дореформенной России (1800 – 1860) / Н. П. Ерошкин. – М., 1985. – 246 с.; Корф С. А. Дворянство и его сословное управление за столетие – 1762 – 1855. / С. А. Корф. – СПб, 1906. – 720 с.; Мельничук О. С. Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині XIX ст. / О. С. Мельничук. – Вінниця: Велес, 2001. – 192 с.

5. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф. 230. – Оп. 1. – Спр. 264.

6. ДАХМО. – Оп. 2. – Спр. 59. – 382 арк.

7. Колесник В. В. Мемуари Тадеуша Бобровського (1829 – 1894) як джерело з історії Правобережної України / В. В. Колесник // Подільська старовина: Наук. зб. – Вип. IV / Вінн. обл. краєзн. музей. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – 408 с.

8. Корелин А. П. Институт предводителей дворянства / А. П. Корелин // История СССР. – 1978. - № 3. – С. 31–48.

9. Кривошея І. І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (за матеріалами Київської губернії) / Дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / І. І. Кривошея. – К., 1997. – 269 с.

10. Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Список шляхти Волинської, Київської та Подільської губерній, дворянські права

якої перевірила Центральна ревізійна комісія / С. Лисенко, Є. Чернецький. – Вид. 2-ге. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2007. – 448 с.

11. Марахов Г. И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине / Г. И. Марахов. – К., 1967. – 260 с

12. Полное Собрание Законов Российской империи (далі – ПСЗ), 2 собрание. – СПб., 1832. – Т.6: 1831. – № 4894.

13. ПСЗ, 2 собрание. – СПб., 1832. – Т.6: 1831. – № 4894.

14. ПСЗ, 2 собрание. – СПб., 1832. – Т.6: 1831. – № 4989

15. ПСЗ, 2 собрание. – СПб., 1842. – Т.16: 1841. – № 14998.

16. ПСЗ, 2 собрание. – СПб., 1862. – Т.35: 1860. – №35997.

17. Свербигуз В. Старосвітське панство / В. Свербигуз. – Варшава, 1999. – 249с.

18. Середонин С. М. Исторический обзор деятельности Комитета Министров / С. М. Середонин. – СПб., 1902. – Т. 1: Комитет Министров в царствование императора Александра Первого (1802 г. сентября 8 – 1825 г. ноября 19). – 607 с.

19. Центральний державний історичний архів у м. Київ (далі – ЦДІАУК). – Ф. 442. - Оп. 1. – Спр. 3. – 75 арк.

20. ЦДІАУК. – Спр. 1262. - 32 арк.

21. ЦДІАУК. – Спр. 1625. – 453 арк.

22. ЦДІАУК. – Спр. 5225. – 32 арк.

23. ЦДІАУК. – Оп. 35. – Спр. 955. – 36 арк.

24. ЦДІАУК. – Оп. 38. – Спр. 881. – 45 арк.

25. ЦДІАУК. – Оп. 45. – Спр. 563. – 340 арк.

26. ЦДІАУК. – Оп. 46. – Спр. 45. – 110 арк.

27. ЦДІАУК. – Оп. 356а. – Спр. 155. – 30 арк.

28. ЦДІАУК. – Оп. 801. – Спр. 291. – 35 арк.

29. ЦДІАУК. – Спр. 293. – 15 арк.

30. ЦДІАУК. – Оп. 806. – Спр. 95. – 4 арк.

31. Шепелев Л. Е. Чиновный мир России XVIII – нач. XX в. / Л. Е. Шепелев. – СПб.: Искусство, 2001. – 479 с.

32. Шульгин В. Дворянське та селянське землекористування в Росії та на Україні / В. Шульгин. – Харків, 1927. – 96 с.

33. Шульгин В. Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие (1838 – 1863) / В. Шульгин. – К., 1864. – 312 с.

34. Шульгин В. Я. Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова (1838 – 1853) / В. Я. Шульгин // Древняя и новая Россия. – 1879. – Т.2. – №5. – С.5-32.

35. Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia / Oprac., wstępem i przypisami opatrzył S. Kieniewicz. – Т. 1. O sprawach i ludziach mojego czasu. – Warszawa, 1979. – 508 s.

УДК 94 (477) "1917-1920"

О.В. Дудник

СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ НА УМАНЩИНІ В РОКИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917-1920 РР.)

Анотація: В статті розглядають основні аспекти аграрної політики владних структур в роки Української революції (1917-1920 рр.). Аналізується причини, складові, масштаби розгортання селянського опору в Уманському повіті Київської губернії в період революційних процесів. Розглядається перебіг селянського руху на теренах Уманщини. Підкреслюється закономірність загальних тенденцій і увиразнюються особливості локального характеру. Матеріали представлені у статті доповнюють регіональну історію. Для дослідження означеної теми використана періодична преса тієї доби.

Ключові слова: аграрна політика, земельна реформа, соціальне становище селянства, селянський рух, Уманщина, повітова влада.